

Arne C. Jansen, De mens is sociaal heel ongeschikt

Trouw, 2009

Een voortreffelijk leven komt dichterbij als wij ons oefenen in deugden. Arne Jansen schetst hoe een van de opmerkelijkste Nederlandse filosofen daar tegenaan kijkt.

Ik deug wel, maar mijn burens deugen minder of niet. Dit bleek eind vorig jaar uit een moraalenquête (*Trouw*, 10/12). Wat kun je met deze conclusie? Eigenlijk, omdat de burens blijven, maar twee dingen: vluchten of verbeteren.

Vluchten naar een leven zonder burens, zoals kluizenaars en pelgrims doen, die we daarom wel eens benijden. Maar voor wie blijft, rest slechts verheffing van de burens als droombeeld. De architect van deze verheffing is de moralist. Stel dat zijn ontwerp door een wondertje meer wordt dan een droom en echt gebouwd wordt, wat gebeurt er dan?

Voor een antwoord op deze vraag kunnen we terecht bij de Nederlandse arts-psychiater en schrijver Bernard Mandeville (1670-1733). Hij heeft zijn leven lang gezocht naar de oorsprongen van wat we zijn, hoe we kunnen samenleven, waardoor beschaving wordt veroorzaakt, wat deugd en ondeugd betekenen.

Voor Mandeville zou de Moraalenquête 2008 niets nieuws bevatten. Wij, alle ikken dus, genieten een fraai moreel zelfbeeld; geen zedelijk tekort te bekennen. We nemen het zo nauw als we kunnen, en dat komt door de Schepper. Hij, de onbekende en onzichtbare oorzaak van alles, waarin (niet: in wie) Mandeville van jongs af gelooft, heeft al zijn schepselen geschapen met zelfvoorkeur.

Zelfvoorkeur, Mandevilles psychosomatische kernbegrip, vereist toelichting. Zij is de allesoverheersende hartstocht waarmee alle schepselen worden geboren omwille van zichzelf. Wat de mensen betreft is zelfvoorkeur die grote waarde, die alle individuen aan hun eigen persoon hechten. „Iedere mens mag zichzelf liever dan hij een ander kan mogen.” Zelfvoorkeur heerst over en bepaalt al onze afzonderlijke hartstochten. Zelfvoorkeur omvat zowel drang tot zelfbehoud, eigenliefde en gevoel van eigenwaarde als, zeer essentieel, een blijvende onzekerheid en twijfel daarover.

De zelfvoorkeur van de een moet die van de ander niet, maar kan tegelijk niet zonder diens bevestiging. Haar immateriële tronie is een januskop, met eer en schaamte aan de binnenkant, trots en schande aan de buitenkant. Onder omstandigheden ruilen we ons lijf liever in dan onze eer. De zelfvoorkeur van de een is eigenlijk krenkend, zo niet vijandig voor die van de ander. Daarom willen we het liefst domineren, dan hebben we de zelfvoorkeur van de ander eronder. We pesten, twisten en vechten al in de crèche. Macht geeft ons veiligheid, en zo onze zelfvoorkeur vrij baan. Maar de onzekerheid blijft knagen, en de ander is onverminderd sluw. Meer macht helpt op termijn ook niet. Onze sluwheid ontdekt en ervaart dat er nog een andere mogelijkheid is dan blote overheersing.

Mensen leren door ervaring dat ze hun zelfvoorkeur kunnen behouden en zelfs versterken door haar te verbergen, te verhullen en in te kleden. Dan ergeren we elkaar niet, we laten dingen in het midden, en geven applaus, omdat

het onszelf goed uitkomt. Heel plezierig zijn win-winvarianten, bijvoorbeeld een huwelijk of supporters die hun helden toejuichen. Beschaving is het zodanig omgaan met onze zelfvoorkeuren, dat ons samenleven zo rimpelloos mogelijk verloopt en waardoor we het meeste voordeel behalen. Hoe beschaafder, des te verfijnder de heerlijke massageolie: hypocrisie.

Zijn we uit op vernedering en oorlog, dan weten we feilloos, door onze eigen zelfvoorkeur, dat en hoe we de zelfvoorkeur van de ander te grazen moeten nemen. Veilig is anderen te pakken wanneer ze afwezig zijn. Daarvoor dienen bij uitstek visites, recepties en vergaderingen. Kwaadspreken en roddel zijn volgens Mandeville hoofdredenen van kerken en salonbezoek.

Door zijn zelfvoorkeur is de mens van alle schepselen het minst geschikt om samen te leven. Vanaf de oertijd geldt *fabricando fabri fimus*: mensen maken elkaar werkendeweg sociabel. Opvoeden in een samenleving is het polijsten van ongegeneerde dwingelanden in de wieg tot gezeglijke kiezelstenen. Elke cultuur en subcultuur bezit een eigen, specifieke zedelijke deugd, ook zedelijkheid of ethiek genoemd. Deze ethiek, geabsorbeerd in regelgeving, fatsoen, beleefdheid en goede manieren, is voortdurend dynamisch: gisteren was een financiële bonus een eer, nu moet je je ervoor schamen.

Mandeville kent hierbij grote waarde toe aan goed bestuur. Hij had het nog vóór Montesquieu over de scheiding der drie machten, de basis van de soevereiniteit ligt voor hem bij het volk, en hij dacht al aan een tribunaal voor internationale geschillen. Wetten, wetshandhaving, regelingen in organisaties, voorkomen tachtig tot negentig procent van wat in een samenleving als ondeugd geldt. De rest krijgt haar beslag in informele gedragscodes.

Bestuur is de kiel van de zedelijke deugd, die het verzamelbegrip is van alle deugden. Wat is deugd in feite, psychosomatisch gezien? Mandeville: „Er is geen deugd met naam en toenaam of zij beteugelt, reguleert of onderdrukt een of andere hartstocht die specifiek is voor de menselijke natuur.”

Het probleem van de mens is dat hij zich moet aanpassen, nadelen moet slikken om voordelen te kunnen plukken. Maar hoe aanpassen? Volgens Mandeville zijn er twee benaderingen, die elkaar uitsluiten. De eerste is het besturen van zelfvoorkeur door middel van zelfverheerlijking. De tweede is het zelf besturen van de eigen zelfvoorkeur door middel van zelfverloochening. De eerste benadering, die van zelfverheerlijking, wat betekent iedereen tot zijn eigen idool maken, is de gebruikelijke opvoeding. Zij is erop gericht om beide kanten van de januskop eer/schaamte te versterken, dus door zowel het eer- als schaamtegevoel te vergroten. De zedelijke deugd betreft vergelijking, competitie. De kwaliteiten waarin je uitblinkt, heten dan deugden. Je kunt niets zo gek bedenken of mensen gebruiken het om eer te verwerven en te voorkomen dat je je moet schamen. Wakker of dromend, je gevoel van eigenwaarde staat steeds op het spel, je zelfvoorkeur rust nooit. En je bent een medespeler. Je vereenzelvigd je met familie, club, partij of natie. Hun eer is jouw eer. „Enthousiasme is even besmettelijk als geeuwen.” Eer is de enige band die een samenleving bij elkaar houdt, aldus Mandeville.

De tweede benadering, die van zelfverloochening, is die welke het evangelie bedoelt, de leer van Christus. Deze benadering van ootmoed en vrede

ter ere van God is de persoonlijke keuze van Mandeville. Voor hem, de psychosomatische arts, is Christus 'de grote dokter van de ziel'.

Hoe vergelijkt Mandeville beide benaderingen? Hij schrijft: „De mening dat er geen deugd kan zijn zonder zelfverloochening, is voor een samenleving nuttiger dan de tegenovergestelde leer, die de deur wagenwijd openzet voor hypocrisie.”

Met hypocrisie bedoelt hij hier geen massageolie, maar schijnheiligheid, verlakkerij dus. De kenmerken van christelijkheid zijn nederigheid, het liefhebben van alle naasten en vooral je vijanden. Wie ziet in een terrorist zijn evenmens en behandelt hem zo? Hoe kunnen er eigenlijk kerkgenootschappen bestaan, terwijl christelijkheid geen kerk kent?

Keren we nu terug naar het begin, naar de moralist die, wondertje, erin slaagt onze burens te verheffen. De moralist leidt ons allen. Geen aanhanger van de modieuze, kleinridderlijke deugdethiek, maar iemand met overtuiging en macht, een kerkse moralist. In het gedicht 'De morrende korf of eerlijk geworden schurken' vertelt Mandeville wat er gebeurt als de moralist zijn zin krijgt: onze welvaart verdwijnt, de lol is er af, in een kloosterachtige samenleving is karigheid troef, althans voor wie geen machthebber is. Pastorale of priesterpolitieke deugd is de overtreffende trap van de goddelijke voorzienigheid.

Hoe kan dit gebeuren? De betrokkenen zullen altijd externe redenen aanvoeren, zoals oude boeken, geleerden of autoriteiten. Deze zijn bedrieglijk. Er maar één relevante vraag: wiens zelfvoorkeur komt er nu door aan haar trekken? Die van de moralist in kwestie. We kunnen concreter worden en denken aan voorbeelden als taliban en communistische regimes. Maar Mandeville bespreekt uitvoerig het christendom, in al zijn verschijningsvormen.

Christendom is geen christelijkheid. Christendom is wereldlijke macht en rijkdom, met allerlei eigenbrouw als ondernemingsideologieën. In de concurrentiestrijd om marktaandeelen van gelovigen, kiezers en leden is elk middel geheiligd. Zelfvoorkeur wordt geacht niet eerzamer bevredigd te kunnen worden dan in kerken, partijen en verenigingen. Niet alleen van christendommelijke signatuur overigens. Met elk geloof gaat het fout, zodra iemand zijn brood ermee gaat verdienen, concludeert Mandeville.

Christelijkheid is strikt persoonlijk, aldus Mandeville. Niets kan een goddelijke instelling zijn, dat niet als zodanig in de heilige Schrift bekend is gemaakt. De therapeutische leer van Christus kan iedereen zelf uit de Bijbel halen. Niemand kan er hoe dan ook verder iets over zeggen, eraan toevoegen of afdoen. Haar toepassen is doe-het-zelven, ter ere van God.

Niet alleen burens hebben korte lontjes. Mandeville: „Er is niets zo klein, zo onschuldig of zo onbetekenend, waarin individuen van onze soort kunnen verschillen, of zelfvoorkeur kan er een aangrijpingspunt van maken om te ruziën.”

Ruzie voor we het beseffen, door de automatische piloot van onze zelfvoorkeur. Omdat we vergelijkenderwijs leven.

Niemand is ongelukkig, behalve als hij vergelijkt, zei Seneca. Mandeville keert het om: niemand is gelukkig, tenzij hij vergelijkt. Het is je eigen schuld als je niet gelukkig bent. Moet je maar leren goed te vergelijken. Verschillen zijn eigen of vreemd. Vreemd zijn alle verschillen die ons met de paplepel worden ingegoten. Ze zijn onecht, zijn vooroordelen. Wie geestelijk lui is, blijft erin hangen en zichzelf vertroebelen. Eigen zijn de verschillen waardoor elk individu, van elke soort overigens, juist bestaat, in het geheel van de wonderbaarlijke schepping, waarvoor ieders rede te ondiep is. In de helderheid van deze verschillen sluit de zelfvoorkeur van de een die van de ander juist niet uit. Nabuurschap is gebaat bij beschaving, christelijkheid bij verschillen.